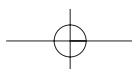
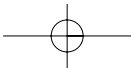
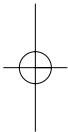
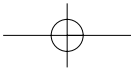

III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

Vörös Miklós és Frida Balázs

Az antropológiai résztvevő megfigyelés
története*

Bevezetés

A „klasszikus” kulturális antropológia felfogható úgy, mint az *egzotikum* tanulmányozásának, megértésének és magyarázatának a tudománya. Az koronként változott, hogy mit és hogyan tekintettek egzotikusnak, de a tanulmányozó és tanulmányozott közötti földrajzi, társadalmi és kulturális távolságot hosszú időn keresztül mindig is adottnak tekintették és fenn is tartották. Az egzotikum a kulturális antropológia egyes korszakaiban más és más megfogalmazást nyert. A nagy földrajzi (és természettudományos) felfedezések korában *vadembemek* (*savage*) nevezték azt az idegen, bár emberforma lényt, akit alapvetően a természet részének tekintettek. A viktoriánus korban az evolucionista fejlődés tana terjedt el leginkább, és ebben az értelmezési keretben az egzotikum a fejlődés alacsonyabb fokán álló *ősi társadalom* (*primitive society*) lehetett csak. A XX. században, a kulturális antropológia modern korszakában a *bennszült* (*native*, *indigenous*, illetve *aboriginal*) megnevezés használata terjedt el leginkább, mivel az egzotikumot ekkor saját kulturális hagyományai megtestesítőjeként fogták fel. Erre a modern korszakra jellemző leginkább az a kutatási módszer, amely a kulturális antropológia megkülönböztető jegyévé vált: a *résztvevő megfigyeléses terepmunka* módszere. Ennek az időigényes, elmélyült kutatási módszernek a lényege a miénktől kulturálisan eltérő szokások és magatartásformák, intézmények és gondolkodásmódok megértése. A terepmunka célja a *bennszült nézőpontjába* helyezkedés, amely egyszerre próbálja érvényesíteni a megértő és empatikus hozzáállást és a tudományosan távolságtartó megközelítést.

Ebben a tanulmányban a résztvevő megfigyelés módszerének kialakulását és fejlődését történeti keretben, többé-kevésbé kronológiai sorrendben tekintjük át. Az áttekintés kezdőpontja jóval az antropológia mint tudomány megjelenés előtt.

* Első közlés.

396 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

ti időszakra, a nagy földrajzi felfedezések korára nyúlik vissza. A résztvevő megfigyelés újabb kori tárgyalásánál elsősorban az amerikai és brit eszmetörténeti hagyomány bemutatására törekedtünk; más iskolák, például a közép- vagy a kelet-európai néprajz és antropológia hagyományai csak érintőlegesen kerülnek említésre. Az angolszász kultúrakutatás azért kap kiemelt helyet, mert (történelbebb fejlődése és intézményesültsége miatt) a résztvevő megfigyelés módszertanára napjainkban a brit társadalom-, illetve az egyesült államokbeli kulturális antropológiai hagyomány gyakorolja a legnagyobb hatást.

A felfedezések kora: az egzotikum megértésének első kísérletei

A XV. századtól kezdődő időszakban, a nagy földrajzi felfedezések korában a nyugati civilizáció képviselői a földkerekség egyre távolabbi pontjaira jutottak el. Az expedíciók során tapasztalt másságot és idegenséget a felfedezők gyakran nem tudták beépíteni saját világukba. A saját kultúrától és világképtől eltérő természeti és kulturális környezettel történő találkozás megdöbbentette az utazókat. Tudósításaikban a nagyotmondás izgalmá olykor nagyobb szerepet kapott, mint a tudományos megismerés rendszerezésének igénye: ennek volt köszönhető a kétfejű, háromlábú, négyméteres torzszülött szörnyekről szóló beszámolók létrejötte.¹

A túlzások és esetlegességek ellenére a felfedezések korának jellegzetes kutatója a világjáró expedíció vezetője vagy a misszionárius volt. Kolombusz Kristóf nyomán kalandor lelkületű hajósok (mint Ferdinand Magellán vagy Francis Drake), hittérítő misszionárius tudós papok (mint Bartolomé de Las Casas) vagy királyi alkalmazásban álló nagy tudású katona-tudósok (mint Amerigo Vespucci vagy James Cook) szolgálták a tudomány ügyét. Tudósításaik kikezdték a hagyományos európai etnocentrikus szemléletet, a morális felsőbbrendűség gőgjét. A távoli földrészek különös népeinek megismerése elbizonytalanította Európát abban, hogy itt található a létező emberi világok legjobbika. A kor irodalmában már megmutatkoztak a későbbi relativista megközelítés csírái is; hogy csak egy példát ragadjunk ki, Michel E. de Montaigne a kannibálokról 1579-ben írott esszéjének² üzenete szerint az általa leírt népek szokásai

¹ A XVI–XIX. századi felfedezések kulturális megközelítéseivel kapcsolatban elsősorban a következő magyar nyelven is megjelent munkákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: Bitterli, Urs 1982 (1976): *„Vadak” és „civilizáltak”*, Budapest: Gondolat; Cocchiara, Giuseppe 1965 (1957): *Az örök vadember. A primitív világ hatása mai életünkre*. Budapest: Gondolat; N. Kovács Tímea 2003: Utazás, kultúra, szöveg: Történetek és etnográfák. *Lettre Internationale*, 49: 2–5.; Bodrogi Tibor (szerk.) 1978: *Messzi népek magyar kutatói I–II*. Budapest: Gondolat.

mások, mint a mieink, a különbözőség viszont nem jelenti azt, hogy ezek a szokások rosszabbak vagy jobbak lennének a sajátjainknál. „Úgy látszik, az igazságot és az értelmet csak szülőbrazánk szokásaiból és ítéleteiből tudjuk mérni: mindig nálunk van az üdvözítő vallás, a tökéletes államrend, a teljes és hibátlan erkölcs...” – vonja le a következtetést Montaigne.³ Az erkölcsi és kulturális relativitás eszméje a „nemes vadember” (a civilizáció által meg nem rontott ember) szentimentális mítoszában bontakozott ki – később ebbe a hagyományba csatlakoztak a felvilágosodás képviselői, közöttük Jean-Jacques Rousseau.

Miközben a XVII–XVIII. században a „vademberekről” szóló európai irodalom örömdetesén gyarapodott, ezekben egyre kevesebb szerepet játszottak az eredeti, helyszíni tudósítások. Az expedícióvezetők, utazók, hittérítők és gyarmati tisztviselők szava egyre kevesebbet nyomott a latban, a vita egyre inkább az Európa határait át soha nem lépő tudósok között folyt.

A XVIII–XIX. század tudósait két kérdés foglalkoztatta: az emberiség eredetének meghatározása és faji egységének bizonyítása vagy elvetése.⁴ George W. Stocking sokat idézett tudománytörténeti áttekintése⁵ szerint ezekre a kérdésekre három választípus született: a *bibliai*, a *poligenetikus* és az *evolúciós* paradigma. Az első – a *bibliai* vagy *etnológiai paradigma* – a Szentírás alapján egyetlen közös ősrre, az első emberpárra vezette vissza az emberiség eredetét: az egész emberiség egyszerre teremtett, s mindenki közvetlenül Noétól származik. A világban megfigyelhető sokszínűség, az intellektuális és fizikai képességek változatossága ebben a megközelítésben az eredeti állapottól való eltérés, aminek oka az erényesség népcsoportonként különböző fokában és az eltérő éghajlati és földrajzi viszonyokban keresendő. Ennek megfelelően a nyugati civilizáció népcsoportjai jutottak legmesszebb a szellemi és technikai haladás pályáján, míg a legmostohább körülmények között élők a teremtés óta fokozatosan „visszafejlődtek” az eredeti állapothoz képest (ez az úgynevezett „degenerációs hipotézis”). Ez a paradigma különösen a XIX. század első harmadában volt népszerű. A *poligenetikus paradigma* feltevése szerint az egymástól külső megjelenésben és életmódban különböző népcsoportok ősidők óta külön fajokat alkotnak,

² Montaigne, Michel E. de 1996 (1579): A kannibálokról. In *Esszék*. Budapest: Kairosz, 91–93.

³ Montaigne: i. m. 92–93.

⁴ Vö. Leach, Edmund 1999 (1982): Az emberiség egysége. In *Szociálanropológia*. Budapest: Osiris, 47–74.; Elias, Norbert 1999 (1996): Az emberi társadalom egyetemes vonásai. In *A szociológia lényege*. Budapest: Napvilág, 105–112.

⁵ Stocking, George W. 1992: Paradigmatic Traditions in the History of Anthropology. (Az antropológiatörténet paradigmatisz hagyományai). In *The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*. (Az etnográfus varázslata. Antropológiatörténeti esszék). Madison: University of Wisconsin Press, 342–361.

398 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEŐ MEGFIGYELÉS

amelyek egymással csak további szaporodásra képtelen, öszvér utódokat képesek nemzeni. Ebben a megközelítésben az egyes népcsoportok egymástól jobbra függetlenül, párhuzamosan fejlődnek, az emberiség pedig nem egységes, mivel nincs közös őse. A törekvés célja, hogy a rohamosan fejlődő természettudomány eszméjét összhangba hozza a bűnbeesés teológiai dogmáival. A poligenetikus vagy többgyökerű fejlődés paradigmája különösen a XIX. század középő harmadában volt népszerű, de a századfordulón és a XX. század elején különböző ideológiai-politikai törekvések alátámasztásaként (gyarmatosítás, rabszolga-kereskedelem, területszerzés stb.) baljós fajelméletekben élt tovább.

Az emberiség közös eredetét kutató kérdésre adott harmadik választípus az *evolúciós paradigma* volt. Eszerint az emberiség minden népcsoportja képes hasonló szellemi és technológiai teljesítmények létrehozására, sőt minden népcsoportnak ugyanazokat a fejlődési lépcsőfokokat kell bejárnia, de vannak olyan társadalmak, amelyek előrébb járnak az egyetemesként beállított fejlődési útvonalon, és olyanok, amelyek lemaradtak vagy csak lassan zárkóznak fel. A fejlődés éllovasainak az észak-atlanti iparosodott országok társadalmait tekintették. A hangsúly itt már áttevődött az emberiség közös eredetének keresésétől a fejlődés irányának és szakaszainak minél pontosabb meghatározására. Ez a paradigma a XIX. század harmadik harmadában az embertudományi és társadalomtudományi gondolkodás meghatározó elméleti keretét nyújtotta.

Mint ahogyan azt később látni fogjuk, a résztveő megfigyelés gyakorlatához leginkább az etnológiai paradigma szemlélete illeszkedik. A poligenetikus fejlődés tana alapvetően az egyes embercsoportok közötti biológiai jellegű különbségeket abszolutizálja, és a kulturális jegyeket ezekből származtatottnak, másodlagosnak tekinti: nem célja a különböző törzsek, faluközösségek mindennapi kulturális gyakorlatának és társadalmi intézményeinek kutatása. Az evolucionista megközelítés ugyanakkor szelektív módon csak az elméleti alapfeltevéseket tisztázó, azokat igazoló kulturális jellegzetességeket, folyamatokat tanulmányozza, a vizsgált kultúra egésze, a jelenségek kulturális kontextusa nem érdekli. Az etnológia szemlélete azonban az egyes kultúrákat az emberiség egyenrangú részeként fogja fel, melyek önmagukban is megismerésre érdemesek, nemcsak valamely egyetemes elmélet illusztrációjaként. Az egyes kultúrák mélyebb megismerésére pedig a résztveő megfigyelés módszere a legalkalmasabb.

Antropológiai kutatás az evolucionizmus korában

KAROSSZÉK-ANTROPOLÓGIA: A VIKTORIÁNUS SZEMLÉLET

A viktoriánus korszakban, az Egyesült Királyságban a társadalomkutatók „haladásba” vetett hite töretlen volt. Az ipari forradalom civilizációs áldásainak bővületében meg voltak győződve arról, hogy a XIX. századi brit monarchikus rend, a monogám házasság és a monoteista vallás intézményei az emberi fejlődés csúcspontját jelentik, amihez képest a promiszkuitás és a poligámia, illetve az animizmus és a többistenhit alacsonyabb fejlődési fokon álló társadalmak jelzői. A társadalomkutatók célja az emberiség egészére érvényes növekedési pályák és fejlődési fokok minél pontosabb megrajzolása volt. Mindez meghatározta az evolucionista antropológia legfontosabb kutatási területeit: a házasságkötési szokások, a vallás és más társadalmi intézmények egyetemes elméleti keretbe illesztését.⁶

A tudományos munka ebből fakadóan egyre inkább igényelte az egész világról összegyűjtött empirikus adatokat. Az egyetemes elméletek megfogalmazásához azonban nem volt szükség arra, hogy az evolucionista társadalomtudós maga is terepmunkával, adatgyűjtéssel töltse az idejét; sőt, az igazi tudós ekkoriban ki sem mozdult a tudomány fellegvárából, az egyetemről, és minden energiáját arra fordította, hogy a nagyvilágból érkező nagy mennyiségű adatot rendszerezze, feldolgozza, értelmezze, és többkötetes opusokban közreadja. A korabeli antropológia tudományos súlyát a felhalmozott adatok mennyisége, az elméleti konstrukció teljessége és a publikációk terjedelme támasztotta alá. Ez a ma már elavultnak tetsző munkamódszer egy termékeny munkamegosztást eredményezett, amelyben az akadémiai dolgozószober karosszékeiben író tudóst a gyarmati tisztviselők, misszionáriusok és a legkülönbélebb amatőr természetbúvárok, kalandorok, utazók látták el adatokkal.

A „karosszék-antropológia” (*armchair anthropology*) egyik jó példája Sir James George Frazer életműve: bár sohasem járt terepen, a *Totemizmus és exogámia* hat és *Az aranyág* tizenhárom kötetével felbecsülhetetlen érdemeket szerzett a kultúrakutatás terén.⁷ Frazer a mágia, a vallás, a tudomány és a társadalom evolúciójának univerzális elméletét igyekezett megteremtteni, a világ minden kultúrájának és területének példái és esetei feldolgozásával. Munkájához

⁶ Tylor, Edward B. 1889: *Animism*. In *Primitive Culture* (Primitív kultúra). New York: Holt; Stocking, George W. 1991: *Victorian Anthropology* (Viktoriánus antropológia). New York: The Free Press.

⁷ Magyarul is hozzáférhető válogatás: Frazer, James G. 1994 (1925): *Az aranyág*. Budapest: Osiris.

400 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

rendkívül gazdag etnográfiai és történeti forrásanyagot használt fel, az antik klasszikusoktól a fekete-afrikai misszionáriusi leírásokon át paraszti folklórfeljegyzésekig. Frazer rendszerező, elméletalkotó, az alapfogalmakat meghatározó és azokat a legszélesebb elméleti keretbe ágyazó munkássága számos későbbi antropológus vallási elgondolásaiban kimutatható, például Robert R. Marett preanimisztikus, animisztikus és vallási felosztásában, Émile Durkheim totemizmus-elméletében, valamint Marcell Maussnál, Alfred Reginald Radcliff-Brownnál és Claude Lévi-Straussnál egyaránt.

INTÉZMÉNYES ADATGYŰJTÉS: TUDOMÁNYOS ÉS POLITIKAI MOTIVÁCIÓK

Az evolucionista gondolkodás az emberiség civilizált élharcosaihoz való felzárkózásban határozta meg a különböző vadnak és egzotikusnak tekintett társadalmak jövőjét. Ez természetesen meglévő szokásaik és kulturális jellegzetességeik fokozatos elvesztéséhez vezetett, ami a humanista gondolkodású tudósokban a „menteni, ami még mentető” motivációját erősítette fel. A kulturális kuriozitások gyűjtése és rendszerezése a XIX. században a természettudományokkal rokonította az embertant: az ásványok és növények katalogizálásához és rendszertani elemzéséhez hasonlóan az egzotikumot is osztályozással, múzeumi kiállítással és monográfiákban történő publikálással próbálták megőrizni az utókor számára. A tudományos rendszerezés természettudományos megközelítése azért is terjedhetett el a kulturális antropológia e korai korszakában, mert az egzotikus társadalmak, törzsi népek tagjait alapvetően a természet részének tekintették, szemben a civilizált társadalmak városlakó népével.

A vadak morális és szellemi felemelése (mint azt Rudyard Kipling híres verse, a *The White Man's Burden* [A fehér ember terhe] is megénekelte⁸) ugyanakkor politikai cselekvést is indukált. Ebben a gyorsított civilizáló folyamatban nagy lendülettel álltak hozzá a kultúra még fehér foltjainak feltérképezéséhez. A gyarmatosítás gazdasági és társadalmi közege azonban hatalmi egyenlőtlenséget termelt, melyben a fehér ember saját, etnocentrikus elképzelései alapján határozta meg a civilizálódás irányát. Ebben a közegben senki sem kérdezte meg, hogy a „vadak” vagy a „bennszülöttek” milyen jövőt szeretnének maguknak. A kulturális antropológia története felfogható az eurocentrikus hatalmi gőg fokozatos levetésének tanulási folyamatként is, melyben a résztvevő megfigyelés első kézből származó tapasztalatai, mint látni fogjuk, nagyban segítettek.

⁸ <http://www.fordham.edu/halsall/mod/Kipling.html>

A terepmunka korai példái

KÉRDŐÍVEK, STATISZTIKÁK, ÚTINAPLÓK, EXPEDÍCIÓK, TÁRGYI ANYAGGYŰJTÉS

A XIX. század közepén és végén Európa legtöbb országában, köztük Magyarországon is létrehozták a napjainkig működő nemzeti statisztikai hivatalokat, amelyek rendszeresen gyűjtötték az ország népességére vonatkozó adatokat. Émile Durkheim 1898-as *Az öngyilkosság* című munkájának⁹ útmutatásai nyomán a századfordulón a statisztikai adatfeldolgozás vált az európai szociológia legfontosabb elemző módszerévé.

Az Európán kívüli népekre, különösen azok vallására vagy házassági rendszerére vonatkozóan azonban nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű adat. Az átfogó, holisztikus elméleteket megalapozó adatok gyűjtése új kutatási technikák kialakítását tette szükségessé. Olyan kérdőívekre volt például szükség, amelyeket bármely utazó ki tudott tölteni, nem igényelt különös szaktudást, mégis hozzájuttatja a kutatókat a legfontosabbnak tekintett adatokhoz. Nagy-Britanniában a Brit Királyi Akadémia a *Notes and Queries* adatgyűjtési ajánlás intézményesítésével tette meg a lépést az egységesített felmérések irányába.¹⁰ Az ajánlásnak köszönhetően a misszionáriusok, az utazók és a felfedezők azonos kérdéssort tartalmazó egységes jegyzetanyagot vittek magukkal, hogy azonos szempontok szerint, összehasonlítható adatokhoz jussanak a legkülönbözőbb társadalmakról. A kérdéseket a viktoriánus kor szelleme határozta meg: arra keresték a választ, hogy az abszolút etalonnak tartott brit civilizációhoz képest az adott kultúra milyen szinten áll például a vallási hiedelmek, mítoszok és a házassági szokások terén. A nyelvre vonatkozó kérdések jelen voltak, de a nyelvhasználat nem volt hangsúlyos. A *Notes and Queries* számos kiadást ért meg 1870 és 1920 között; a legtöbbet használt változat az 1880-ban, Edward Burnett Tylor felügyelete alatt kidolgozott kiadás volt, amely a megszokott tételeken túl – egyebek közt – a szabadidő felhasználásra vonatkozó kérdéseket is tartalmazott. A kor Európa-centrikus felfogását jól tükrözi a kérdéscsokor egyik, a helybéli szokásokra vonatkozó kérdése: „Milyen sportot űznek?” Sajnos sohasem fogjuk megtudni, hogy miként értelmezhatték ezt a kérdést a világ sok olyan kultúrájában, ahol a sport fogalmáról akkor még egyáltalán nem hallottak.

⁹ Durkheim, Émile 1967 (1897): *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

¹⁰ Frake, Charles O. 1964: Notes on Queries in Ethnography (Megjegyzések az etnográfiai kérdőívekhez). *American Anthropologist*, June 1964, 66 (3): 132–146.

402 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

A rögzített struktúrájú kérdőívek mellett az *útinaplók és útleírások* is fontos forrást jelentettek. A legizgalmasabb és legértelmesebb beszámolókat és jelentéseket a „nagy utazók” és misszionáriusok írták, illetve azok a gyarmati tisztviselők, akik hosszú ideig állomásoztak egy-egy gyarmati tartományban vagy kolónián. Ezek a források regényesek, izgalmasak, olvasmányosak, azonban elsősorban nem tudományos értékük emeli ki őket a hagyományos forrásanyagok közül, hanem azok az első kézből származó, szubjektív jellegű információk, amelyeket ugyan más céllal készítettek, megfogalmazásukban és tartalmi érdeklődésükben mégis jól tükrözik a viktoriánus társadalom viszonyát a tőle idegen szokásokhoz. Mindazonáltal korlátozott mértékben forrásanyagot és választható kutatási témákat is szolgáltatottak a tudós kutatók számára.

A minél szélesebb körű és minél gyorsabb adatgyűjtés indokolta *intenzív expedíciók* indítását. A „megszálló” jellegű expedíciókban kutatók kisebb serege telepedett meg hosszabb-rövidebb időre egy adott népcsoportnál. Az expedíciós hagyomány hibái mára nyilvánvalókká váltak; például hogy a kutatók felbolygatták a helyi közösségek életét, amit így nem lehetett a maga természetességében megfigyelni; a sok kutató nehezen tudott beilleszkedni (ez nem is mindig volt cél), ezért a helyi közösség helyett inkább egymást, a kutatóközösséget tudták volna tanulmányozni. E régi expedíciós hagyomány nagy előnye volt viszont az interdiszciplináris jelleg: különböző szakterületek képviselői párhuzamosan tudtak dolgozni, közvetlenül a helyszínen építhettek egymás munkáira. Sok, a későbbiekben tudományosan is hasznosnak bizonyult eljárás (például a *genealógiai módszer*) ezen expedíciók során alakult ki.

A megmentő-megőrző antropológiai megközelítés (*salvage anthropology*) szintén az evolúciós gondolkodás talajából nőtt ki. Mivel a vadnak és primitívnek tekintett társadalmak eredeti szokásai és kulturális jellegzetességei a kortársak szerint elveszni látszottak, sok tudós elsősorban a *tárgyi kultúra gyűjtése*, illetve fényképek készítése révén igyekezett menteni a menthetőt. Az európai és észak-amerikai múzeumok a XIX. század végére gazdag néprajzi és etnológiai anyaggal teltek meg, mely a tárgyak leltárba vételét és katalogizálását, a kiállítási módszerek tudományos átgondolását, illetve a rendszerezett anyag ismertető-elemző monográfiákban való publikálását vonta maga után.

Az Atlanti-óceán amerikai partján a brit *Notes and Queries* kérdőíves és interjúvázlatok alapján készített adatgyűjtő módszeréhez hasonló kutatási technikákat alkalmaztak. Az Amerikai Etnológiai Hivatal (Bureau of American Ethnology, BAE) kormányhivatalként, de szoros együttműködésben az amerikai természettudomány fellegvárának számító Smithsonian Institute-tal ugyancsak megtette a megfelelő lépéseket az akkoriban még jórészt feltáratlan vadnyugati indián kultúrák megismerésére. A BAE ismerős módon kettős célt követett: egyrészt a *természettudományi* megismerés igénye hajtotta, másrészt pedig *gazdaságpolitikai*

szempontok vezérelték, hiszen a belső gyarmatosításhoz helyismerettel kellett rendelkezni. A telepések minél sikeresebb és zökkenőmentesebb földfoglalásának érdekében célszerűnek mutatkozott meg- és kiismerni az őshonos népcsoportok életmódját, és ezen ismeretek megszerzése érdekében a britekéhez hasonló kérdőíveket kezdtek használni, és hasonló expedíciókat indítottak.

A közép- és kelet-európai néprajztudományban, így Magyarországon is, egyfajta belső gyarmatosítás zajlott le a XIX. században, noha itt nem voltak olyan egyértelműek a gazdaságpolitikai motivációk, mint Amerikában. A hazai kutatók közül ugyanakkor sokan utaztak külföldi gyűjtőutakra is, ezért a magyar Néprajzi Múzeum kezdetől fogva jelentős „nemzetközi” gyűjteménnyel is rendelkezett. A többi kelet-európai országhoz, illetve a brit és az egyesült államokbeli gyakorlathoz hasonlóan Magyarországon is megjelentek az intézményes adatgyűjtés módszerei, mint az expedíciók vagy a tárgyi anyaggyűjtés. A Magyar Tudományos Akadémia és hazai mecénások támogatásával folytak például Reguly Antal, Xántus János vagy Stein Aurél ázsiai, vagy Malonyai Dezső kalotaszegi „expedíciói” a századfordulón; a kiterjedt tárgyi anyag összegyűjtésében és rendszerezésben pedig az 1872-ban létrehozott Néprajzi Múzeum játszott vezető szerepet.

Sok közép- és kelet-európai kultúrakutató elsősorban a saját, a nemzetinek tekintett paraszti kultúra feltárását és a szélesebb közönséggel való megismertetését tekintette hivatásának. Bár a közép- és kelet-európai néprajz a nyugatihoz hasonlóan etnocentrikus volt, a német romantika, a különböző művészeti irányzatok, illetve a nemzeti mozgalmak hatására olyan kutatói hozzáállás terjedt el, amely nem lenézte, hanem éppen ellenkezőleg, nagyra értékelte a paraszti társadalmakat.¹¹

A RENDSZERES TEREPKUTATÁS ELSŐ PÉLDÁI (MORGAN, SPENCER, RIVERS, CUSHING ÉS BOAS)

Lewis Henry Morgan (1818–1881) egyesült államokbeli ügyvéd volt; széles körű érdeklődése azonban messze vitte a jogi kérdésektől. Bár (korának embereként) egyik fő művének az emberi civilizáció fejlődését leíró elméletét tartotta,¹²

¹¹ Lásd például Hobsbawm, Eric J. 1997: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas.

¹² Morgan, Lewis Henry 1964 (1877): *Ethnical Periods*. (Etnikai korszakok). In *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. (Az ősi társadalom, avagy az emberiség haladása a vadságtól a barbárságon keresztül a civilizáció felé). Magyarul: Morgan, Lewis H. 1961 (1864): *Az ősi társadalom*. Budapest: Akadémiai.

404 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

természetjáró ember lévén hamar kapcsolatba került az irokéz törzsszövetségbe tartozó *szeneka* törzssel, ahol sikeresen beilleszkedett, irokéz nevet kapott, több beavatási rítuson esett keresztül, és így a törzsben magas társadalmi megbecsülésnek örvendett. Ügyvédként kiállt irokéz barátaiért, és több peres ügyben képviselte a törzs érdekeit, akár a fehér telepesekkel szemben is. Az indiánok között megtapasztalt értékeket, mint például a szabadság és a természet feltétlen szeretete, olyan fontosnak tartotta, hogy ezen értékek terjesztésére a fehér társadalomban „Irokéz Szövetség” néven titkos társaságot alapított. A társaság tagjai titkos összejöveteleiken irokéz ruhákban és festett arccal jelentek meg. Morgan irokézekről szóló beszámolóira többek között olyan szerzők is támaszkodtak, mint Friedrich Engels *A családi magántulajdon és az állam eredete* című munkájában, valamint Karl Marx, aki *A tőkében* megfogalmazott ősközöség-, illetve őskommunizmus-modelljét az irokéz közösségi ház mintájára alkotta meg.

Az 1880-as években *Frank Hamilton Cushing* „hivatásos” etnográfusként az egyik arizonai pueblo népcsoport, a *zunyi* megismerésére vállalkozott. Kezdetben a BAE kérdőívét használta a zunyi indiánok életének vizsgálatára, tartva magát a korabeli kutatói gyakorlathoz, amely különbséget tett a kutatómunka ideje és tere (nappal, a törzs területén), illetve a szabadidő ideje és tere (éjjel, a törzs területén kívül felvert sátorban és környékén) között. Cushing azonban később sutba vágta a kérdőívet és a kutatási protokoll előírásait, beköltözött a helyi törzsfőnök otthonába, sőt a legenda szerint a főnök lányát vette feleségül. Bár végül hazautazott, éveket töltött el a zunyi indián puebloban, és élménygazdag írásokkal ajándékozta meg az etnográfiai szakirodalmat. A cushingi metamorfózis, a bennszülötté válás (going native) azóta is az antropológiai terepkutatás egyik legfontosabb tiltó szabályaként rögzült (a tudományos távolsgártartás megőrzése érdekében tudni kell meghúzni a határt), noha azt senki sem vitatja, hogy ez a lépés elmélyültebb ismeretek elsajátítását teszi lehetővé.

Franz Boas Németországban végzett földrajztudósként 1883-ban vállalkozott a Kanada északkeleti partvidékénél húzódó Baffin-szigetek topográfiai felmérésére. A rideg éghajlati körülmények között a tudós talán elpusztult volna, ha a Baffin-szigeteki *inuitok* (eszkimók) be nem fogadják, meg nem tanítják a sarkvidéki túlélés szabályaira. Több hónapos terepen tartózkodása idején Boas érdeklődése egyre inkább a topográfiai tereptárgyak (sziklák, hegycsúcsok, völgyek stb.) *szimbolikus jelentősége* felé fordult: ezeknek önálló életük volt a törzs emlékezetében, és nemcsak földrajzi értelemben segítették a tájékozódást. Boas megfigyelte azt is, hogy az inuitoknak sokkal több szavuk volt a fehér színre, mint az európaiaknak, mivel a hó különböző halmazállapotai más és más jelentéssel bírtak. Ezáltal felismerte, hogy a nyelv a kultúra egyik legfontosabb közvetítője, amely segítségével az egyes népcsoportok az identitásukat is képe-

sek megfogalmazni a maguk számára. Boas ennek a kutatómunkának a hatására „tért meg”, és vált a rideg természeti jelenségek kutatójából a kulturális sajátosságok érzékeny lejegyzőjévé.

Boas második kutatóútját (1889-ben, az Egyesült Államok észak-nyugati részén) már kifejezetten a kulturális jelenségek tanulmányozásának szentelte. Noha kutatói megbízása tárgyi anyaggyűjtésre szólt, elsősorban a *bellakula* indiánok maszkjainak és totemoszlopainak a helyi kultúrában betöltött szerepe érdekeltte. Fontos fordulópontot jelentett munkája során, amikor megismerkedett egy Hunt nevű *kvakiutl* indiánnal, akivel igazi barátságot kötött. Hunt a kvakiutl mítoszok aprólékos magyarázatán keresztül vezette be Boast a kvakiutl kultúra mélységeibe, amelynek során Boas megismerhette a népszokások és a tárgyi kultúra szimbolikájának szerepét az őshonos nép életében. Boas nagyra becsülte Hunt tudását és barátságát, érdemeiről megemlékezett munkáiban, illetve több helyen hangsúlyozza, hogy mindaz, amit ő megtudott a beszélgetéseik által a kvakiutl kultúráról, valójában Hunttól származik. A mindennapi élet gyakorlatában való részvétel legalább olyan fontos volt számára, mint a távolságtartó tudományos megfigyelés.

A XIX. század végén indultak útjukra az első igazán jelentős brit antropológiai expedíciók. Ezek között is kiemelkedett a bányatulajdonos *William Augustus Horn* által szervezett közép-ausztráliai expedíció 1894-ben. Az expedíció célja a legősibbnek (azaz legprimitívebbnek) tartott népekhez vezetett, amelyekről úgy gondolták, hogy az emberszabású főemlősök és az ember közötti láncszemet képviselik. A Horn-expedíció fényképésze az etnográfus *Baldwin Spencer* volt. Bár a kutatók a *Notes and Queries* bizonyos példányait is elvitték magukkal, Spencer hamar rájött, hogy a Londonban szerkesztett kérdőívek kitöltése helyett sokkal lényeglátóbb módon közelíthet a helyi rituálékhoz, ha nemcsak megfigyeli azokat, hanem bizonyos fokig részt is vesz bennük. Az expedíció során ismerkedett meg *Frank Gillennel*, a civilizáció akkori legutolsó állomásaként ismert Alice Springs távirászával, akinek jó személyes kapcsolata volt a környékbeli bennszülöttekkel, és tiszteletbeli tagja volt az *arunta* (*aranda*) törzsnak. Spencer és Gillen elválaszthatatlan jó barátok lettek, és a következő másfél évtizedben együtt folytatták ausztráliai etnológiai kutatásaikat. A kutatásokról Spencer hosszú levelekben számolt be; beszámolóinak címzettje többnyire James Frazer volt. A cambridge-i szobatudós professzor felhasználta az adatokat saját munkáihoz is, miközben további tanácsokat és útmutatásokat fogalmazott meg „terepkutatói” számára. Spencer saját tapasztalatai révén jött rá arra, hogy az extenzív terepmunka termékenyebb ismeretforrás, és jelentősebb tudományos eredményeket hoz, mint az etnográfiai adatok elméleti relevanciájuk szerinti válogatása és rendszerezése. Spencer a megfigyeléseit terjedelmes monográfiákban publikálta, azonban nem állított fel általános elméleteket, és nem dolgozott ki a

406 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

tereptapasztalatain alapuló módszertani útmutatót. Spencer és Gillen terepmunkán alapuló munkái különösen a brit társadalomantropológiára gyakoroltak nagy hatást.¹³

A későbbi expedíciók közül kiemelkedik *Alfred Cort Haddon*, a Cambridge Egyetem zoológusa által 1898-ban szervezett kutatóút a Pápua-Új-Guinea és Ausztrália közötti Torres-szorozhoz, amelynek tagjai számos tudatos módszertani újítást vezettek be. Az expedíció interdiszciplináris jellegű volt, három pszichológus, egy-egy nyelvész, zoológus és etnológus vett benne részt, akik előre eltervezett munkamegosztásban vettek fel adatokat, majd elemezték ezeket. A pszichológusok között volt *William H. Rivers*, aki ekkor alakította ki a családfák feltérképezésére és elemzésére szolgáló, azóta is használt ún. „genealógiai módszert”. A módszer lényege egy strukturált mélyinterjú-vázlat, amely a genealógiai (vérségi és örökösödési) kapcsolatok feltérképezésére alkalmas. A rokonsági rendszer feltárása nyithatja meg a kaput a szerteágazó kapcsolati pontok és hálók további gazdasági, házasságkötési, örökösödési stb. értelmének feltárásához.

Rivers további fontos módszertani megfigyelése volt, hogy nem szerencsés, ha egy nagy kutatócsoport „lerohanja” a helybélieket, „megszállja” a faluközösséget, hiszen az idegenek átalakítják a helyiek idejét, megzavarják a mindennapos tevékenységek zavartalan menetét. Rivers az expedíciók helyett a „magányos etnográfus” modelljét ajánlotta: az egyedül utazó kutató munkája az alkalmazkodási kényszer miatt ugyan kényelmetlenebb, de a begyűjthető adatok szempontjából mindenképpen termékenyebb. Első magányos, etnográfus jellegű kutatóútja 1904–1907 között az indiai Kerala államban, a toda népcsoporthoz vezetett, ahol rájött: azon túlmenően, hogy az egzotikus házassági és rokonsági szokásokat feltérképezi és egyéb értékes információkhoz jut, nem mélyedhet el a helybeliek kultúrájában, ha nem ismeri a bennszülöttek nyelvét. Nyelvtudás hiányában a kutató állandóan a tolmács asszisztenciájára szorul, ami nemcsak lelassítja, hanem akadozóvá is teszi a kutatómunkát.

A századfordulón a közép- és kelet-európai néprajztudományban szintén felbukkantak a terepmunkás etnográfus archetípusai, még ha ezek utólag gyakran elszigetelt kezdeményezéseknek bizonyultak is. *Mikhubo Maklaj* például az orosz külügyminisztérium tisztviselőjeként látogatott el a cári birodalom terjeszkedésének célpontjaira a mai Indonézia területén, hogy információkat szerezzen az ott élő népekről. A borneói bennszülöttek között kialakította azt a bizalmas

¹³ Például Spencer, Baldwin H. és Frank J. Gillen 1899: *The Native Tribes of Central Australia*. (Közép-Ausztrália bennszülött törzsei). London: Macmillan; Spencer, Baldwin H. és Frank J. Gillen 1927: *The Arunta. A Study of a Stone-Age People*. (Az arunták: Egy kőkorszaki nép vizsgálata). London: Macmillan.

viszonyt, amely lehetővé tette számára az elmélyült empirikus kutatást: autodidakta módon elsajátította azt a technikát, amelyet történetileg az angolszász antropológia módszertani vívmányai közé sorolunk.¹⁴

Bíró Lajos hat évet töltött pápua földön, közben előrehaladt a „bennszülötté válás” útján, egymás után négy pápua felesége is volt. Élményeit (tudományos publikációin kívül) *Az Est* című korabeli bulvárlapban osztotta meg a hazai olvasókkal. *Jankó János* Magyarországon, Kalotaszegen végzett terepmunkát 1892-ben; munkája során hónapokat töltött egyedül a terepen.¹⁵

A résztvevő megfigyelés módszerének kialakulása és elterjedése

BRONISLAW MALINOWSKI KLASSZIKUS TEREPMUNKÁJA

Az evolucionizmus korszakában az empirikus adatgyűjtést végző, terepen dolgozó kutató és az elméletalkotó tudós között hierarchikus munkamegosztás létezett. A süppedős karosszékekben dolgozó tudós formálódó elméletéhez kénye-kedve szerint válogatott a meglévő adatokból, vagy megrendeléseket adott különböző célzott kutatásokra. A bedolgozó terepkutatók közül azonban többen is lassan elfordultak az evolucionista gondolkodás alaptételeitől. Egyre fontosabbá vált a megértés igénye, a tanulmányozott kultúra belülről történő vizsgálata, a jelenlétből eredő empirikus adatok módszertani súlya. Egyre inkább terjedtek az émikus és induktív megközelítések. A tiszteletbeli törzs-tagság nemcsak a pontosabb ismeretek elsajátításában segített, hanem az elfogadó és megértő kutatói hozzáállás kialakításában is. A magányos etnográfus riversi modellje pedig azt hangsúlyozta, hogy a bennszülött expedíciós „lerohanása” helyett a gondolataihoz való igazodás fontosabb.

Bronislaw Malinowski (1884–1942) munkásságával új korszak vette kezdetét az antropológiai terepmunka történetében.¹⁶ Krakko környéki lengyel középneemesi-értelmiségi családból származott. Egy műszaki diploma megszerzése után tanulmányait a London School of Economicson folytatta, és érdeklődése egyre határozottabban az antropológia felé fordult. 1914–1915 között végzett első terep-

¹⁴ Stocking, George W. 1992: Maclay, Kubary, Malinowski: Archetypes from the Dreamtime of Anthropology. (Maklaj, Kubary és Malinowski: Archetípusok az antropológia álmvilágából). In Stocking: *The Ethnographer's Magic*, 212–275.

¹⁵ Zsigmond Gábor 1974: *A magyar társadalomnéprajz kezdetei*. Budapest: Akadémiai; Zsigmond Gábor 1977: *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest: Gondolat; Jankó János 1992 (1892): *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

¹⁶ Magyar nyelven lásd még: Malinowski, Bronislaw 1972 (1922, 1926): *Baloma. Válogatott írások*. Budapest: Gondolat.

408 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

munkája (a nyugat-ausztráliai partvidék mentén fekvő Mailu szigeten) kevésbé volt sikeres, egyrészt személyes gondjai, másrészt a helyi nyelv ismeretének a hiánya miatt. Rövid megszakítás után a Trobriand-szigeteken folytatta kutatásait. Akkor már tudta, hogy a nyelvtanulással érdemes kezdeni a munkát, és azt is, hogy ki kell lépnie a moszkítóháló és a tudomány védettséget nyújtó „burka” alól, hogy ezzel egy időben belépjen a kutatás tárgyát képező helyi társadalom mindennapi életébe, fokozatosan feloldva a kölcsönös kezdeti idegenkedést. Malinowski leírja, hogy „ők” egy idő után tudták és megszokták: ez a fehér mindenbe beleüti az orrát, és úgy kezeltek, mint az életük egy elemét. A triviális eseményektől (viccelődés, családi események, hétköznapi munkavégzés, veszekedés, a közös időtöltés) a drámai és rituális történetekig mindennek jelentése és jelentősége van. Többben kiemelik: Malinowski egyik legfontosabb érdeme, hogy tudott „hallgatni”, miközben megfigyelt.

„Képzeld el az olvasó – írja Malinowski, – hogy összes felszerelése körében hirtelen egy trópusi tengerparton találja magát, nem messze a bennszülöttek falujától, miközben az a lélekvesztő, amellyel érkezett, lassan eltűnik a horizonton.” Malinowski ezzel a mondattal kezdi meg az antropológiai kutatás ideális munkakörülményeinek leírását. Meggyőző érveket hoz fel a vállalt elszigeteltség módszertani hozadéka és tudományos fontossága mellett. Egy távoli szigeten, a fehér ember megszokott tevékenységeitől nem zavartatva, szinte laboratóriumi tisztaságú körülmények között lehet tanulmányozni a természeti népeket, a maguk természetes környezetében.

Mentorához, Rivers doktorhoz hasonlóan pszichológiai tanulmányokat is folytatott, és a bennszülöttek cselekedeteit mozgó motivációk is foglalkoztatták. A „bennszülött nézőpontjába” akart helyezkedni, hogy feltárhassa „a saját világáról saját maga által alkotott” képet. Ehhez pedig már nem voltak kielégítőek a korai antropológiai módszerek, a tárgyak begyűjtése és a megfigyelt szokások lejegyzése, közelebbről meg kellett ismerni a bennszülöttek gondolkodásmódját is. A korábbi rövid, mindössze pár hetes vagy hónapos expedíciók viszont nem teszik lehetővé az ehhez szükséges elmélyültebb kutatást. Malinowski tehát, Rivers tanácsát követve, az elszigeteltséget választotta, és több hónapra beköltözött a bennszülöttek közé. Ez a módszertani újítása, az *intenzív terepmunka* azóta az antropológiai kutatás védjegyévé vált. Távol az otthontól, szinte „zárt ajtók mögött”, lehetőleg csak a kutatásunkra koncentrálva, így kell dolgozni.

Különös firtora a sorsnak, hogy Malinowskit egy világtörténelmi véletlen is segítette módszertani újításában. Az első világháború kitörésekor Ausztráliában tartózkodott, és mint osztrák–magyar alattvaló, ellenségnek számított. Választhatott, hogy vagy visszatér Európába, a harctérre, vagy meghúzza magát a világtörténelem viharaitól akkor még elzárt kis szigetekre. Mint ismert, az utóbbi mellett döntött, és így a szükségből erényt kovácsolva megfogalmazta az elszigeteltség tudományos előnyeit.

Az antropológiában kanonizált, ideális kutatási terep egészen a legutóbbi idő-kig a viszonylag kis kiterjedésű és minél távolabbi sziget volt, hiszen az itt lakók társadalmának megszerveződését még reálisan át lehetett látni, kultúrájukat homogén egységnek lehetett tekinteni, világról alkotott képüket jól meg lehetett ragadni. Ezek a szigetek és elszigetelt kis világok nem utolsósorban azért is hasznosak voltak a kulturális folyamatok kutatói számára, mert az éles kontrasztoknak köszönhetően könnyen össze lehetett hasonlítani kultúrájukat azzal a társadalmi környezettel, ahonnan maguk a kutatók származtak.

Malinowski Trobriand-szigeteki jelenléte során dolgozta ki a résztvevő megfigyelés máig érvényes szabályait, amelynek legfontosabb elemei a következők:

1. A módszeres megismeréshez és a legitim ismeretekhez nem elég egy-két hónap, minimum *egy esztendei jelenlét* szükséges, de ideális esetben ez 2–3 év is lehet.
2. Az antropológiai terepmunka embert próbáló tevékenység, amelyben a „magányos etnográfus” alapvetően *magára van utalva*. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a munka sikere nagyban függ a kutató személyiségétől.
3. A *helyi nyelv* beható és alapos ismerete alapfeltétel a lokális tudás elsajátításához, a fogalmak és szimbólumok rendszerének megismeréséhez.
4. A kutatás célja a *benmszüllött nézőpontjának elsajátítása*: a szokások, jelenségek és történések értelmezése a helybéliek szemszögéből.
5. A kutatás folyamatának dokumentálása, a megfigyelések szisztematikus archiválása megkerülhetetlen, ezért a *terepmunkanapló* a legfontosabb elsődleges eredménye a terepkutatásnak.¹⁷
6. A kutatás a kimerevített és mozdulatlan „*etnográfiai jelen időben*” zajlik, azaz a terepmunka során begyűjtött ismeretek és a hozzájuk kapcsolódó értelmezések az adott közösségre nézve mindenkor érvényesek.

Malinowski óta terjedt el az elv, hogy „ami nincs leírva, az nincs”, ami a kutatói tévedések és a pontatlan visszaemlékezések torzító hatását elkerülendő teszi kötelezővé a terepen történő jegyzetelést. Terepmunkája során Malinowski két naplót írt: a „hivatalos”, a tudománynak és az utókornak szánt terepnaplója mellett egy magáncélú „titkos” naplót is vezetett. Ez utóbbit 1967-ben Malinowski özvegyének közreműködésével publikálták, amivel az antropológiatörténet egyik legnagyobb etikai válságát idézték elő a kutató rasszista megjegyzései és szexuális fantáziáinak leplezetlen leírása miatt.¹⁸

¹⁷ Firth, Raymond (ed.) 1957: *Man and Culture: An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski* (Ember és kultúra. Bronislaw Malinowski munkásságának értékelése). New York: Harper Torchbooks.

¹⁸ Lásd Malinowski, Bronislaw 1967: *A Diary in the Strict Sense of the Term*. New York: Harcourt.

A KLASSZIKUS MODELL ELTERJEDÉSE

Malinowski terepmunkája az első világháború idejére esett, amely alapjaiban rengette meg a nyugati civilizáció felsőbbrendűségébe vetett hitet. Ha Európa, a világ civilizációs fejlődésének központja képes ilyen embertelen méretű pusztítást okozni, akkor nem nevezhető a létező világok legjobbjának. A Malinowskit követő, a két világháború között dolgozó antropológusok gyakran hangsúlyozták, hogy a civilizációs fejlődés és az emberi haladás szempontjából határozottan elmaradottnak tekintett törzsi társadalmak békésen élnek egymás mellett. Egyre több antropológus foglalkozott olyan kutatási kérdésekkel, amelyek nem titkolt célja a saját, otthoni társadalom patológikus problémáinak szembeállítása volt az egzotikus társadalmak harmonikus működésével. Mindez hozzájárult a *kulturális relativizmus* megközelítésének elterjedéséhez, ami a kultúrák szintjén egyenrangúnak tekintette a különböző egzotikus és civilizált közösségeket. A kulturális relativizmus maga után vont a be nem avatkozó jellegű kutatói hozzáállást, ami végképp szakítást jelentett a megszálló jellegű expedíciók gyakorlatával.

A résztvevő megfigyelés módszerének elterjedéséhez karizmatikus tanárok is kellettek. Malinowski Londonban, Boas pedig New Yorkban tanította az ifjú antropológusok generációit. Kettejük terepkutatási tapasztalatai mintaként szolgáltak a növendékek számára, akik abban a szerencsés helyzetben lehettek, hogy a filantróp adományozók és az egyre jelentősebb kutatásfinanszírozó alapítványok támogatásával a világ legtávolabbi zugaiba is eljuthattak. Ezek az intézmények már csak azért is sietve támogatták az antropológiai kutatásokat, mert most már valóban fenyegetett a kultúravesztés réme, a nyom nélküli asszimilálódás. A második világháború idején azonban fel kellett függeszteni a kulturális relativizmus liberális megközelítését, mivel ezúttal az ellenség másságának kiismerése kapott prioritást. Így eshetett meg, hogy a résztvevő megfigyelés kanonizált és mindenütt követett módszerét meghazudtoló módon megfogalmazódott a „kultúrák tanulmányozása a távolból” sajátos projektje. Ehhez elegendőnek tartották az ellenséges ország egy-két képviselőjének meginterjúvolását, és őket sem a frontvonalak mögött, ellenséges területen, hanem a hátszágban, kényelmesen, a hazai pályán. Ruth Benedict ebben a programban vizsgálta a japán néplélek sajátosságait, és *Krizantém és kard* című, a kutatás eredményeként írt monográfiája talán az egyetlen maradandó és Japánban is gyakran hivatkozott alkotás ebből a sajátos antropológiatörténeti korszakból.

A második világháború kellett ahhoz, hogy kiderüljön: Malinowski praktikus megközelítésével és a kulturális relativisták romantikus felfogásával ellentétben többé már az egzotikus szigetek sem tekinthetők a környezetüktől elzárt, öntörvényű kis világoknak vagy kompakt laboratóriumoknak. A csendes-óceáni

hadszínter eseményei végérvényesen bekapcsolták a kicsi melanéziai szigeteket is a világtörténelmi (és világ gazdasági) folyamatok vérkeringésébe. A Malinowski által tanulmányozott *kula* szertartásos kereskedelmét, amely a Pápua Új-Guinea körüli szigetvilágot kapcsolta össze, kiegészítette a Cargo-kultusz, amely a szigetvilág lakóiban a szövetséges erők hátramaradt hadtápkészletének felfedezésével a nyugati civilizáció tárgyi kultúrája iránti vágyakozást alakította ki. Közben a kula maga is megváltozott, hiszen a karkötőket és nyakláncokat most már nemcsak kenukkal, hanem kétmotoros repülőgépekkel is szállítják az egyik szigetről a másikra.

Antropológia a gyarmatosítás után

AKCIÓANTROPOLÓGIA: RÉSZVÉTEL ÉS BEAVATKOZÁS

Mint említettük, az első világháború borzalmi kételyeket ébresztettek afelől, hogy az európai civilizáció a létező világok legjobbika. Ennek következtében előtérbe kerül az a szemlélet, amely kulturálisan egyenrangúnak tekintette az egyes társadalmakat. Ha az első világháború hatására a *kulturális autonómia* (és a kulturális relativizmus) gondolata erősödött meg, akkor a második világháború végén az *egyéni autonómia* (és az emberi jogok) fontossága került előtérbe. A második világegést követően fogalmazták meg az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, és az emberiségellenes bűntettek nürnbergi tárgyalása után hozták létre azt az általános szabálygyűjteményt, a Nürnbergi Kódexet is, amelynek az egyik legfontosabb kitétele, hogy emberi szubjektumon kutatást végezni kizárólag annak beleegyezésével lehet. Ez természetesen fontos hatást gyakorolt a kulturális antropológiai kutatás jövőjére is, hiszen ettől kezdve akár nemzetközi jogba is ütközhetett, ha a terepen az antropológus nem fejtette ki részletesen, hogy voltaképpen miről is szól a kutatás, és az eredményeket várhatóan milyen cél érdekében hasznosítják.

Az antropológia tudománya, amelynek létrejöttét a gyarmatosítás folyamata tette lehetővé és segítette elő, jelentősen megváltozott a második világháborút követő évtizedekben, amikor a különböző afrikai és ázsiai területek sorra szabadultak fel az európai és amerikai gyarmati uralom alól. A gyarmatosítás egyik legfontosabb tudománypolitikai öröksége a nyugati országból érkező terepmunkás kutató és a meglátogatott kultúrában élő adatközlő közötti hatalmi egyenlőtlenség volt. Ugyanezt a hatalmi viszonyt a belső gyarmatosítás által elnyomott és kizsákmányolt őslakosok, bennszülött népcsoportok és pária kisebbségek is elszenvedték, például az Egyesült Államok indiánjai vagy Európa cigányai (romák, beások, szintik stb.). A megkutatottak között egyre gyakrabban merült fel

412 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

a kérdés, hogy kinek is az érdeke a kutatás, és milyen haszna származik a helyi közösségnek az antropológiai kutatásból.

A kulturális antropológia átalakulási folyamatában jelentős szerepet játszott az *akcióantropológia* elsősorban az ötvenes évekre jellemző korszaka. 1948-ban indult el Sol Tax chicagói antropológus nyári tábora a *meszkwaki* indiánok között, amelyet idővel Fox (Róka) Programnak kereszteltek el.¹⁹ Ennek célja az volt, hogy az addig távolságtartó tudományos megközelítést felváltsák az elmélet és a gyakorlat sajátos keverékével, amely nemcsak új tudományos ismereteket szolgáltat, hanem a megkutatott népcsoportok számára is hasznot nyújt: tanácsadással, jogi képviselettel, a kultúráközi kommunikáció fejlesztésével, középiskolai és egyetemi ösztöndíjak felkínálásával, szakmai továbbképzéssel vagy különböző szolgáltató vállalkozások²⁰ támogatásával. A nyári táborban kutató diákok felelősséget kezdtek érezni azok iránt az emberek iránt, akiktől származó információkon és adatokon a saját tudományos karrierjük is múlhatott.

A Fox Program és általában az akcióantropológia sikerességével kapcsolatban erősen megoszlanak a vélemények. Az akcióantropológia bizonyos értelemben a két világháború között kialakult kulturális relativista szemlélet gyakorlatba ültetése, ugyanakkor az elméleti munkától való ódzkodás a tudományos szintézist nyújtó publikációk hiányához is vezetett. A kritikusok között olyanok is akadtak, akik a kulturális relativizmus legfontosabb morális dilemmájával szembesítették az akcióantropológusokat: a kulturális másság tisztelete jegyében vajon támogatnák a kannibálokat is? Vagy esetleg léteznek-e olyan egyetemesen érvényes erkölcsi normák, amelyek érvényesülését minden népcsoporttól el lehet várni, akár a beavatkozás árán is?

Az akcióantropológia sosem vált a kulturális antropológia paradigmatisz irányzatává. De az kétségtelen, hogy Sol Tax munkássága nyomán egyre többen ismerték fel az antropológiai kutatásban rejlő etikai dilemmákat. A hatvanas évek végének az antropológus közösséget felrázó botrányai (az amazóniai *yanomamö* indiánokon végzett orvosbiológiai kutatások, a bolíviai kommunisztákat felkutató, amerikai kormányzat által pénzelt kémkedés, vagy éppen Malinowski naplójának publikálása) jelentős erkölcsi válságot idéztek elő, és a kulturális antropológiai kutatás politikai felelősségének elismeréséhez vezettek.

¹⁹ Mertens, Richard (2004): Where the Action Was. (Az akció helyszíne). *University of Chicago Magazine*, 96 (4): 30–35.

²⁰ Ezek között kiemelendő a rezervátumok szuvenírboltjainak lealacsonyító felkínálkozása és az indiánok jólétét megkésve meghozó kaszinók üzemeltetése, melyek jövedelméből a tárgyi kulturális örökség múzeumoktól való visszavásárlására is futotta.

INTELLEKTUÁLIS ANTROPOLÓGIA: RÉSZVÉTEL ÉS ÉRTELMEZÉS

A hatvanas évek végének az antropológia helyét kereső korszakában jelent meg Clifford Geertz *Thinking as a Moral Act* (A gondolkodás morális tett) című írása, amely az etikai dilemmákat elemző személyes hangvételű morfondírozás és példamutató tanmese is egyben.²¹ Geertz írása a gyarmatosítás sorából felszabadult országok gazdasági és politikai átalakulásának nehézségéről szól, egyrészt a régi gyarmattartók felelősségét feltárva a harmadik világ modernizációs álmának beteljesületlenségében, másrészt a társadalomtudományok tehetetlenségét kimutatva a pontos diagnózis megállapítása után elmaradó gyógyításban. A *diagnózis* és a *gyógyítás* kettőse rokonítható az akcióantropológia *tudományos elemzés* és *gyakorlati támogatás* kettőisével, de Geertz is inkább csak ráébreszt és elgondolkodtat, mint megoldásokat kínál.

Az esszé második felében a gazdaságpolitikai és tudományetikai kontextus szintjéről a személyes terepmunka-tapasztalat szintjére vált, amikor elmeséli, hogy az egyik legértelmesebb és legtöbbet segítő adatközlője megirigyelve Geertz írói munkásságát (és az ezáltal szimbolizált hatalmi pozíciót) kölcsönkérte az antropológus írógépét. Amikor Geertz megpróbálta visszakérni az írógépét, az egyébként névtelenségben hagyott adatközlője megsértődött, és többé nem segítette a munkájában. A *társszerzőség vágyának* ez az allegorikus példája azóta minden antropológus számára felismert és reflektált gyakorlati tapasztalat, hiszen meghatározza a terepmunka mindennapjait.

Geertz maga több írásában a terepmunka egyik legfontosabb pillanatának a *rapport* (a kölcsönös megbecsülésen és érdekeken alapuló, nyílt és termékeny, majdhogynem baráti kapcsolat) megteremtését tarja. A Bali szigetén megfigyelt kakasviadalról szóló írásában a Malinowski-féle megérkezés-mítoszt a *kapcsolatteremtés mítosza* váltja fel. Terepmunkája elején Geertz sokáig nem találta meg azokat a segítőkét, akikkel együtt tudott volna dolgozni, de amikor a Geertz házaspár egy illegális kakasviadal nézése közben a rendőrök razzijába keveredett, a helybéliekkel együtt menekült el a helyszínről (holott külföldiként védeltséget élveztek volna), és ezzel, szinte véletlenül, a helybéliek oldalára állt. Ettől a pillanattól kezdve sokkal könnyebb volt beszélgetőtársakat lelnie és a kutatását elvégeznie.²²

Geertz írásainak intellektualizmusa azonban eltávolodik a terepmunka napi megpróbáltatásaitól. Szemben az akcióantropológia művelőivel, az ő igazi terepe

²¹ Geertz, Clifford 1968: *Thinking as a Moral Act*. Ethical Dimensions of Anthropological Fieldwork in the New States. (A gondolkodás morális tett. Az új országokban folyó antropológiai terepmunka etikai dimenziói). *Antioch Review*, 27: 134–159.

²² Geertz, Clifford 2001 (1973): Mély játék: jegyzetek a bali kakasviadalról. In uő *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris, 144–193.

414 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

nem a dzsungelben felvert sátor, hanem a filozofikus esszé, amelynek lenyűgöző mestere. A geertzi elmélet is a tudományos absztrakció szintén ragadja meg a kulturális antropológiai tevékenység lényegét, amely a Malinowski-féle bennszülött nézőpontjába helyezkedés mellett a „bennszülött fejével való gondolkodás”: a mindennapi élet történéseinek értelmezése a bennszülött szemszögéből, vagy ahogy Geertz fogalmazta, a „bennszülött válla fölött olvasás”.²³

Az értelmező antropológia intellektualizmusa Geertz-öt a modernista antropológia klasszikus korszakának utolsó nagy mesterévé tette, de egyben a „posztmodern” antropológia előfutárává is. A posztmodern antropológia, amely a kultúrák találkozását a poézis és az irodalmi kifejezés termékeny terepének tartja, azonban nem adott használható receptet a terepmunkára készülőkhöz számára, hiszen a reprezentációs műfajokkal való kísérletezés (szó szerint közölt dialógus, polifonikus hangzavar, szépirodalmi stílusgyakorlat) éppen az antropológus szakma központi tevékenységét, a terepmunkát értékeli le.

Új terepek: Résztvevő megfigyelés a globalizáció korában

A klasszikus terepmunka archetípusának létrehozása elsősorban Bronislaw Malinowski érdeme. A bennszülöttek életéhez igazodó magányos etnográfus modelljét ő dolgozta ki a gyakorlatban, miként az ő Trobriand-szigeteki kutatása határozta meg a klasszikus terepmunka térbeli és időbeli dimenzióit is: a kultúra bennszülött nézőpontjából való megértéséhez szükséges minél kisebb és zártabb közösségben minél több időt eltölteni. Malinowski azt is megértette, hogy mindehhez elengedhetetlen a helyi nyelv minél pontosabb ismerete, nemcsak a bennszülöttekkel való kommunikáció nagyobb hatékonysága, hanem a nyelvben rögzülő kulturális sajátosságok feltárása miatt is.

Franz Boasnak és az őt követő kulturális relativista antropológusoknak köszönhetjük annak felismerését, hogy az egzotikus terep nemcsak a miénkével egyenrangú kultúra működésének színtere, hanem egyfajta tükör is saját társadalmunk számára. A kulturális sokszínűség megismerésének vágya és elismerésének felelőssége nélkül a saját társadalmunk is ismeretlen (reflektálatlanul ismerős) marad számunkra. Sol Tax akcióantropológiai mozgalmának köszönhetjük annak tudatosodását, hogy az embertársaink között folytatott kutatásnak a kutató és a kutatott kultúra képviselője számára egyaránt értelmes és hasznos tevékenységnek kell lennie, és hogy az elmélet igazán akkor értékes, ha gyakorlati relevanciája is van. Clifford Geertznek és az interpretív antropológiának

²³ Geertz, Clifford 2001 (1973): Sűrű leírás: út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő *Az értelmezés batalma*. Budapest: Osiris, 194–226.

köszönhetjük annak belátását, hogy a más kultúráról származó ismereteink mélysége nagyban függ a kapcsolatteremtés sikerétől, illetve beszélgetőtársunk cselekvő tevékenységének és gondolkodásának minél részletgazdagabb rekonstrukciójától és értelmezésétől.

Az ezredvég globális társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatai végleg idejétmúlttá teszik a klasszikus antropológiának azt a laboratóriumi szemléletét, amely szerint zárt és belülről homogén világokként lehet tanulmányozni más népcsoportokat. Az egyes társadalmakat kultúrhigiénés szempontok alapján elkülönítő megközelítés ma már nemcsak hogy politikailag nem korrekt, hanem a valós folyamatoknak sem felel meg, hiszen az emberek és a kultúrák keveredése korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött. De nemcsak az emberek és kultúrák keveredése teszi nehézé a klasszikus, rögzített terepet kereső kutató dolgát. A terep egyre inkább mozgásba lendül: a kulturális folyamatok kutatása szükségessé teheti, hogy egy adott közösség tagjainak különböző földrajzi területeket áthidaló mindennapi tevékenységét több egymásba fonódó (fizikai és szimbolikus) terepen kutassuk.

George Marcus szerint a *többterepű etnográfiai kutatás* az emberek és élet-történeteik, az áruk és a termékek, a metaforák és a szimbólumok, az allegóriák és az eszmék alakváltozásainak nyomon követéséből állhat.²⁴ Ez a *nyomkövető antropológia* határozza meg a XXI. század terepmunkájának sajátosságait is: a kultúra terjedése és formálódása hálózatokban, értelmező nyelvi közösségekben és a legkülönbélebb médiumok reprezentációiban zajlik. A kultúra értelmezése ma már végképp nem az antropológus privilégiuma: feladata sokkal inkább a kultúra mibenlétéről folytatott viták értelmező és kritikai elemzése. Mindez azt is jelenti, hogy a kulturális antropológiai tudás egyre naprakészebbé válik: a kutatás etnográfiai jelen ideje nem „megfagyott” és kimerevített, mint Malinowski idejében. A XXI. század antropológiája, úgy tűnik, megvalósítja az elméleti igényesség, a gyakorlati hasznosság és a politikailag érzékeny, kritikai hozzáállás összeforrásának régi álmát.

Alkalmazott antropológia: Kutatás megrendelésre

A résztvevő megfigyeléses terepmunka eredményeképpen felhalmozott antropológiai tudás gyakorlati hasznosítása a különböző korszakokban más és más módon merült fel. A korai években Lewis Henry Morgan irokézeket védő jogászai

²⁴ Marcus, George E. 1995: Ethnography in and of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography. (Antropológiai kutatás a világrendszerben és a világrendszer etnográfiája. A többterepű etnográfia elterjedése). *Annual Review of Anthropology*, 24: 95–117.

416 TELEPÜLÉSKUTATÁS – III. RÉSZTVEVŐ MEGFIGYELÉS

tevékenysége és Franz Boas fajelméleteket cáfoló antropológiai vizsgálatai ellen-súlyozták a gyarmattartó országok gazdaságpolitikai motivációit az egzotikus (ám potenciálisan munkaerőt kínáló) társadalmakról szóló tudás begyűjtésére és rendszerezésére. A második világháborúban nemzetbiztonsági szempontok ha-tározták meg számos kutató munkáját, majd az ötvenes és hatvanas években kü-lönböző titkos és etikailag megkérdőjelezhető kutatásokban alkalmaztak antro-pológusokat. A kormányzati érdekeket szolgáló antropológusokkal szemben Sol Tax akcióantropológiája a helyi közösségek érdekeit próbálta képviselni a leg-különbélebb fórumokon. Elmondhatjuk tehát, hogy az antropológiai tudás és a módszertani ismeretek alkalmazása a legkülönbélebb célokra történhet; nincs egyetlen alkalmazott antropológiai (*applied anthropology*) irányzat, amely saját iskolát hozott volna létre.

Mindezek ellenére megnevezhető néhány olyan terület, amelyben a sajátos antropológiai tudás és a terepmunkához kapcsolódó módszertani ismeretek jól alkalmazhatók. A *városszociológiai és városantropológiai kutatások* szerepe a különböző településfejlesztési programok lebonyolításában immár közel száz évre tekinthet vissza. Ezekben gyakran vegyítették a klasszikus résztvevő megfigyeléses terepmunka módszerét különböző kérdőíves felmérésekkel és inter-júk készítésével. Az *üzleti kommunikáció* területe is régóta igényli a kulturális különbségeket áthidalni képes interkulturális ismeretek elsajátítását; ezekben a képzési programokban rendszeresen alkalmaznak antropológusokat. A *piacku-tatás és a marketing* kissé megkésve, az elmúlt két évtizedben fedezte fel, hogy a fogyasztói magatartás kutatásának az egyik leghatékonyabb eszköze a részt-vevő megfigyelés, illetve hogy a fogyasztói döntések befolyásolásában nemcsak a racionális érvek, hanem a kulturálisan hangolt érzelmek is hatékony eszköz-nek bizonyulhatnak. A *konfliktuskezelés* politikailag érzékeny területén (etnikai konfliktusok, a menekültek helyzete, a multikulturalizmus elismertetése) nagy szükség van az antropológusok kulturális hasonlóságokkal és különbségekkel kapcsolatos ismeretére. A különböző kormányzati és nem kormányzati szerve-zetek által finanszírozott *fejlesztési programok* hasonlóképpen szolgálhatják tár-sadalompolitikai, közegészségügyi, kisvállalkozás-fejlesztő vagy esélyteremtő célok megvalósítását. Ez utóbbiakban közös, hogy nagyban támaszkodnak arra a kulturális antropológiai megközelítésre, amely hangsúlyozza a helyi tudás (*local knowledge*) fontosságát az érintettek számára releváns fejlesztési irányok²⁵ kidolgozásában.

²⁵ Mindezekről lásd pl. Lewis, I. M. 1995: Anthropologists for Sale? (Eladó antropológu-sok?) In Akbar S. Ahmed és Chris N. Shore (szerk.): *The Future of Anthropology. Its Relevance to the Contemporary World* (Az antropológia jövője és relevanciája a mai világ-ban). London: Athlone Press, 94–110.